

VARGA GYÖNGYI

Nomád teológia



Budapest, 2020

A könyv a Nemzeti Kulturális Alap támogatásával jelent meg.



Minden jog fenntartva. Bármely másolás, sokszorosítás,
illetve adatfeldolgozó rendszerben való tárolás
a kiadó előzetes írásbeli engedélyéhez van kötve.

© Varga Gyöngyi, 2020

© Luther Kiadó, 2020

Kiadja a Magyarországi Evangélikus Egyház Luther Kiadója
Budapest, 2020

www.lutherkiado.hu

Felelős kiadó: Antal Bálint

Olvasó- és tördelőszerkesztő: Petri Gábor

Szöveggondozó: Diószegi Rita

Műszaki szerkesztő: Török Andrea

A borítót Varga Gyöngyi felvételének felhasználásával Török Andrea tervezte.

Nyomdai kivitelezés: Prime Rate Kft.

Felelős vezető: dr. Tomcsányi Péter

ISBN 978-963-380-186-4

Tartalom

Előszó	9
I. Indulás	15
1. Mozgásba lendítő narratívák	17
1.1. A költői nyelv, a transzformáció és a mozgás	17
1.2. Utaztatás vagy utazás?	20
1.3. Isten mobilitása	22
1.4. Felhő- és tűzoszlop: Isten vándorlásának jelei	23
1.5. Együtt az úton: a pusztá tapasztalatai	26
2. Istent hordozó történetek	30
2.1. Isten elbeszélhető	30
2.2. „Portable God” – a hordozható Isten	34
3. Az „élő” metaforák világa	37
3.1. „Ez az”	37
3.2. Az Ószövetség élő metaforái	39
4. Az úton járás mint „élő metafora”	43
4.1. Az „út” és az elbeszélés	43
4.2. Exkurzus: A mesék útjain	44
4.3. Erich Auerbach és a háttérrel telített bibliai narratívák	46
4.4. Útközben: az átmenet és a transzformáció folyamata	48
4.5. Mindig az úton	49
5. Az úton járás szóképének árnyalatai	52
5.1. A konkrétól az elvontabb jelentéstartalomig	52
5.2. Az úton járás narratív íve az Ószövetségben	56

II. Lépések	63
6. Kezdetben voltak a nomádok?	65
6.1. Az Ószövetség és a nomádok emlékezete	65
6.2. Nomádok, vándorok az ókori Keleten	67
6.2.1. <i>Városállamok hanyatlása</i>	67
6.2.2. <i>A hegyvidékek nomádjai</i>	70
6.3. Nomád életforma: centrum és periféria kölcsönhatása	72
6.4. A nomád létformára utaló nyomok az Ószövetség szöveghagyományában	75
6.5. Nomádok Izrael látókörében	80
6.6. Izrael eredete és a nomádok	85
7. „Nomád ideál”	90
7.1. A puszta mint a vándorlás helyszíne	90
7.2. A prófétai tradíció és Izrael istenkapcsolatának „hajnala”	94
7.3. „Pásztorideál”	99
7.4. JHWH: Izrael pásztora	102
8. Utak a pusztába és a pusztában	105
8.1. Egyirányú előrehaladás vagy visszatérés – narratív egyenesek, körök, spirálok	105
8.2. Mindig előre: narratív egyenesek	106
8.3. Narratív körök, spirálok	113
8.3.1. <i>Ábrahám: Bétel – Aj</i>	113
8.3.2. <i>Jákób: Bétel</i>	115
8.3.3. <i>Mózes – Izrael: Hóreb/Sínai</i>	118
8.3.4. <i>Ábrahám – Jákób – Józsué – Abímelek: A sikemi cserfa</i>	120
8.3.5. <i>Elizeus: Bétel – Jerikó – Jordán</i>	124
9. „Veszélyes” narratívák	127
9.1. A pluralitás dicsérete: töredezettség és koherencia az Ószövetség szövegeiben	127
9.2. Egy példa: Saul útja a szamarak keresésétől a királyságig	130
9.3. Mitől jó egy történet?	134
10. Az Exodus mint normatív narratíva és narratív normatíva	136

10.1. Az Exodus mint veszélyes történet	136
10.2. Az Exodus-történet és a hit dinamikája	138
10.2.1. Az ideológia kritikája	139
10.2.2. <i>Hangot adni a fájdalomnak: a nyilvánosság ereje</i>	143
10.2.3. Az alternatív jövő: az útnak indulás bátorsága	146
10.3. Exodus teológiai üzenete	149
10.3.1. <i>Úton a közös jó felé</i>	149
10.3.2. A Szabadító JHWH „narratív portréja”	152
10.3.3. Az önkritikus hang	155
10.3.4. A csodák és a maradandó csodálkozás	157
11. A még veszélyesebb folytatás: Ex 32–33	158
11.1. A lázadás drámája és az irodalmi struktúra	158
11.2. Khiazmus, kontraszt, párhuzam	161
11.3. Ki is a szabadító?	163
11.4. Exkurzus: Izrael hűtlensége	165
11.5. Narratív dinamika: a szereplők interakciói	166
12. Az exodus- és pusztavándorlás-hagyomány egyes motívumainak „utóélete”	171
12.1. Áthallások: Az Exodus- és vándorlásnarratíva motívumai a Biblia más szövegeiben	171
12.1.1. Kivonulás és vándorlás Genézis könyvében	171
12.1.2. Áthallások Exodus és Numeri könyveiben	174
12.1.3. A Deuteronomium „kis történeti krédója”	177
12.1.4. Még néhány további ószövetségi textus	179
12.1.5. A kivonulás és vándorlás motívumai az Újszövetségben	183
12.2. Vissza Egyiptomba?	184
12.2.1. A feledés és az emlékezés parancsa	184
12.2.2. A legrosszabb, ami történhet	186
12.2.3. A próféták intelmei	189
12.2.4. A szolgaságban élők imája	192
13. „Nomád teológia” egy vándorzsoltárban	193
13.1. A 78. zsoltár és a hit elbeszélése	193
13.2. „Narratív stratégiák” a 78. zsoltárban	196
13.3. A történelem tanítása mint „nomád teológia”	203

III. Távlatok	209
14. Amiről a vándorok mesélhetnének	211
14.1. „Az ÚR tudta, hogy itt jársz e nagy pusztában”	211
14.2. Liminalitás	214
14.3. Egy „nomád teológia” hozadékai	216
15. Epilógus: Az emlékezet útján	219
Bibliográfia	220
Szótárak, lexikonok és nyelvtani segédkönyvek	220
Írásmagyarázati művek, kommentárok	222
Monográfiák, tanulmányok, szakcikk	226
Internetes hivatkozások	244

Előszó

Az Ószövetség népe gyakran úgy tekint önmagára a Szentírás lapjain, mint aki úton van Istenével: JHWH-val, és vele együtt vándorol. Ebben a könyvben arra teszek kísérletet, hogy felvázoljam az Ószövetség e sajátos „nomád teológiáját”, amint azt a bibliai Izrael hitről, istenkeresésről szóló vallomásai tükrözik. Tudom, hogy ez a vállalkozás kihívásokkal teli út, és a választott cél jól „feladja nekem a leckét”. Mindazonáltal meggyőződésem, hogy a hit elbeszéléseiben megjelenő nomád karakter az Ószövetség sokrétű üzenetének fontos és izgalmas aspektusa.

„Nomád teológia”: ez a szókapcsolat első hallásra minden bizonnyal furcsánkhat. Már megint egy újabb ószövetségi teológia? – kérdezhetik sokan. Tisztában vagyok azzal, hogy ma már egy „Ószövetség teológiája” címmel megjelenő opusz eleve – mégpedig igen jogos – kérdéseket ébreszt az olvasókban.

Az Ótestamentum gondolatvilágának pluralitása nem szűkíthető le egyetlen vezérmotívumra, amelyhez aztán megpróbálunk minden egyebet mellé- és hozzárendelni. Ebben az óriási könyvtárban számos teológiát találunk: időben, térben egymástól távol álló, olykor egymással rivalizáló, szembeforduló és feszültséget keltő koncepciókat, megközelítéseket. Be kell látnunk, hogy nem homogenizálható az, ami eleve sokrétű, sokszínű. A Szentírás mint „vajúdó szöveg”¹ fenntartja magának azt a „jogot”, hogy ilyen többrétegű maradjon, és így közelítsünk hozzá.

A témámmal kapcsolatos vizsgálódást illetően kézenfekvő, hogy a jelen munkafolyamatot magát is a vándorlás metaforájához kapcsoljam. Így vágok neki a feladatnak. Nincsenek illúzióim: az út, amelyre vállalkozom, tele van kaptatókkal, buktatókkal, de hiszem, hogy e vándorút közben sok szépséggel is találkozom majd. Megéri megmászni az emelkedőket és leereszkedni a völgyesorosokba. Megéri kitenni magam a bizonytalanságnak, az eltévedések kockázatainak is, mert lehet, hogy pont ily módon, ezek révén jöhetnek majd újabb felismerések.

¹ A talaló jelzős szókapcsolatot René Girard használja: GIRARD 1977. Lásd még: BURKERT–GIRARD–SMITH 1987. A könyv egyik beszélgetésében Girard így fogalmaz: „In the Hebrew Bible, there is clearly a dynamic that moves in the direction of the rehabilitation of the victims, but it is not a cut-and-dried thing. Rather, it is a process under way, a text in travail; it is not a chronologically progressive process, but a struggle that advances and retreats.” (141. o.)

A vándorlás témájának persze óriási irodalma van, az elmúlt száz év alatt számtalan monográfia, tanulmány látott napvilágot. Egy részük vagy módszertanilag elavult, vagy adataiban meghaladott. Mivel nem historiográfiát, tudománytörténetet írok, ezért nem tekintettem első renden feladatommak, hogy rámutassak az időközben módosult tudományos álláspontok nyomán elavult nézetekre és a korábbi munkákban kimutatható tévedésekre. Arra szeretnék koncentrálni, ami ma releváns teológiai iránynak és megközelítés módnak tekinthető.

A biblikus teológia körén belül főként a régészet, kortörténet területe az, amely körülbelül tízévente új eredményekkel, felismerésekkel, látásmódokkal gazdagodik, máshová kerülnek a hangsúlyok, változnak a koncepciók. Ebben a szüntelenül zajló, transzformatív folyamatban benne lenni, részt vállalni már önmagában „nomád” élmény.

Az Ószövetséggel úton lenni számomra azt jelenti, hogy ott, ahol elkezdem és nekiindulok ennek a kalandnak, úton járók hosszú sorába tagozódom be. Együtt mozdulok, lépegetek azokkal, akik előttem jártak, és azokkal is, akik majd utánam jönnek. És ez egy különös, szédítő, átformáló tapasztalat.

A 20. századtól kezdődően világunk egyre bejárhatóbbá vált. Meghódítottuk a vizeket, a víz alatti régiókat, a levegőt, az űrt, és még a föld alatt is képesek vagyunk utazni. Hatalmas távolságokat teszünk meg repülőgépekkel. Olyan messzire jutottunk, amilyenről néhány nemzedékkel korábban dédszüleink, nagyszüleink még csak nem is álmodozhattak.

Naponta emberek milliói kelnek útra – velünk együtt. Vannak, akik a munkájuk miatt ingáznak, utaznak, illetve változtatnak lakóhelyet időről időre. Vannak, akiket a kalandvágyuk, kíváncsiságuk hajt, hogy felfedezzék földünk szép és izgalmas tájait. Mindenesetre a mobilitás ma az egyik legfontosabb értékévé és elvárásává vált.

Amikor elkezdtem írni ezt a könyvet – 2015 őszén –, még nem sejtettem, hogy választott témámnak hónapok múltán milyen aktualitást ad az a tömeges migráció, menekülthullám, amely az Iszlám Állam agresszív térhódítása nyomán bekövetkezett válságállapot és az „arab tavasz” országaiban kialakult polgárháborúk, kaotikus viszonyok nyomán bontakozott ki.

Emberek százazrei menekültek el otthonaikból, hagyták hátra korábbi életterületüket, családi, rokoni kapcsolataikat, munkájukat és terveiket, hogy az úton lét egészen éles, egzisztenciális tapasztalatainak tegyék ki magukat és családjukat. A létbizonytalanság és a jövőjük kiszámíthatatlanságától való félelem indította őket útra, egy álmodott és néhányak által konkrétan „beígért” jobb élet reményében. Vándorok lettek: egy hasonlóan bizonytalan és kiszámíthatatlan jövő felé indultak el. Ebben a globális szociológiai, politikai folyamatban megjósolhatatlan a történések kimenetele. Olyan évek, évtizedek várnak ránk, amelyekben visszafordíthatatlan, radikális változásokat tapasztalunk világunk, Európánk arculatán.

Most 2020-at írunk: a visszafordíthatatlan változások és azok hatásai egyre újabb és újabb kihívásokként jelentkeznek. A tél végén és tavasszal azzal szembesültünk itt, Közép-Európában is, hogy a Covid-19 jelzésű koronavírus globális járványt okozva, megállíthatatlanul söpör végig Földünk kontinensein. A helyzet paradoxona, hogy a fejlett országok lakóinak szinte korlátlan mobilitása nyomán szétterjedő parányi,

„migráns” vírus arra kényszerített sok millió embert, hogy két és fél hónapon át egy helyben maradjon. Bezárkóztunk országainkba, visszahúzódtunk határaink mögé. És ezzel együtt nem csupán az életterünk szűkült be, hanem – a nomád vándorokhoz egészen hasonlóan – átértük a kapcsolathíánynak, az életünk törekénységének s a jövő kiszámíthatatlanságának megrázó tapasztalatait is, miközben aggodalommal figyeltük a járvány pusztítását.

Megrendítő és kijózanító tanulsága a mögöttünk hagyott hónapoknak, éveknek, hogy azok a nemzeti és kontinentális keretekben lejátszódó folyamatok, amelyeket eddig kiszámíthatónak és kontrollálhatónak képzeltünk, többé mintha nem lennének irányíthatók. A rendszerek megrendülnek, válsággócok sokasága alakul ki egyik napról a másikra. Minden változásban van: előre nem tervezhető eseményeket hozó, kiszámíthatatlan jövő felé tartunk. Vajon milyen következményekkel jár majd mindez? És mit mondhat ennek összefüggésében a teológus, az Írást kutató és annak mentén tájékozódó ember?

„Az ember igaz hona nem a ház, hanem az út, és maga az élet egy utazás, amelyet lábon kell megtenni” – írja Tillmann József filozófus egy esszéjében.² Az Ótestamentum változatos műfaji formákban: történetekben, képekben, próféciákban, énekekben és bölcsességi tanításokban, de még a közösség életét szabályozó rendelkezésekben is arról tanúskodik, hogy mindenki úton van. Időben, térben, fizikai valójában és képletesen, mindennapi tevékenységei közepette, megélt emlékei felidézésében és a rá testált hagyományok továbbadásában szüntelenül, megállíthatatlanul vándorol.

Am az ember végső soron tudja, hogy nem kell valóságosan útra kelnie ahhoz, hogy úton legyen. Születésének pillanatától eredendően nomád életet él, hiszen magával ragadja a mozgás, a létezés lüktetése, amely az őt körülvevő világ sajátja; és nem tehet mást, mint hogy belelép ebbe a szüntelen változásba. Mindeközben pedig belül is nomáddá válik: benne bolyonganak évezredek nemzedékeinek ősképei, gondolatlenyomatai, vágyakozásai. Benne bolyong a remény, hogy valahová majd megérkezik – még akkor is, ha láthatóan egy helyben áll vagy ül az éppen elért köztes állomáson, és örül a már megvalósult céljainak.

A vándor lábon hordja ki az életet, az életét: lábon járva teljesíti be. Ezért nem árt begyakorolnia magát az útközbenlétbe, az átmenet állapotába. A letelepedés csupán időleges lehet: megpihenés, számvetés, erőgyűjtés és az orientáció gyakorlata. A tartós egy helyben toporgás, veszteglés, a mozdulatlanság: halál. Az élet viszont arról szól, hogy újra és megint tovább kell menni.

Jövevények, vándorok, utazók, ismeretlen tájakon járók: az Ószövetség számtalan szövegében kerülnek elének olyan emberek, akik úton vannak. Valahonnan valahová tartanak; lehet, hogy éppen menekülés közben látjuk őket, vagy céltalanul bolyongva. Ezeket a leírásokat, vallomásokot, tanításokat és történeteket olvasva az a benyomásunk támadhat, mintha az Ótestamentum a vándorok kézi- és útikönyve lenne ...

Vizsgálódásom kiindulópontjául a *narráció* jelenségét és az Ószövetségben sze-

² TILLMANN 1999.

münk elé táruló irodalmi lenyomatait választottam. A narratív teológia megközelítését tartottam a leghasznosabb és leghasználhatóbb keretnek, amelyben elrendezhetőek mindazok a témák, amelyek az úton járás metaforájából és paradigmájából bomlanak ki a bibliai hit sajátos aspektusaiként.

Az ószövetségi hagyomány irodalmi alakzatai, formái között elsősorban az elbeszélést, a történetet tekinthetjük a vándorlásmotívum „természetes tartózkodási helyének”. Éppen ezért, amikor a történetekbe ágyazott egyéni és közösségi hitvallások karakterét vizsgáljuk, azok szinte magától értetődően kapcsolódnak össze egy vándorló, változó, embereket és élethelyzeteket átforgató, meglepően dinamikus képi és nyelvi világgal.

Narratív ívek, lineáris és spirális történetvezetés, paradigmatis és metaforikus történetek jelenítik meg a bibliai emberek hitének egzisztenciális, kontextuális, szociológiai, lélektani, de mindenekelőtt spirituális tartalmait. Ez a hit pedig nem akármilyen: mint majd látni fogjuk, állandóan mozgásban van. Bensőséges és intim, ám a külvilág felé is megnyilvánuló jelenségét egy szüntelen transzformációs folyamatként írhatjuk le. Végső soron ez teszi a hitet elbeszélhetővé.

A narrativitás tehát az Ószövetségben leggyakrabban a hit elbeszélését jelenti: a vándorúton baktató embernek és közösségének a vele vándorló Istennel megélt relacionális tapasztalatát. Innen, ettől a megfontolástól jutottam el magához a „nomád teológiához”.

A zsidóság hitbeli kánonja, a TaNaK³ konkrét időben és térben megélt hit- és isten-tapasztalatok kikristályosodása nyomán jött létre. A vallomások, tanúságtételeket olvasva beletekinthetünk, és képet alkothatunk arról a folyamatról, amelynek révén ezek az élmények, emléknymok formát öltöttek és továbbhagyományozhatóvá váltak.

Izrael Istenről tanúskodó szöveghagyománya a kapcsolat köré szerveződik: JHWH úton van Izraellel, a nép pedig úton van Istenével. Ezt a teológiai hagyományt tekinti örökségének a kereszténység, és azt vallja, hogy az Ószövetségben ennek a közös vándorlásnak és az útközben megélt megannyi tapasztalatnak a lenyomataival találkozhatunk. Az Örökkévalóba vetett hit vagy éppen annak hiánya különös, őszinte hangú történetekbe foglaltan kerül elénk, és eközben felfedezhetjük ennek a dinamikus kapcsolatnak a teológiai mélydimenzióit is.

Vizsgálódásom fókuszában az úton járás „alaptörténete” áll: a szabadulás és a vándorlás narratívája; ez ágazik el aztán további történetek, áthallások, reflexiók irányába. Valójában talán az is kijelenthető – némi bátorsággal –, hogy a kivonulástörténet, az exodus és az, ahová ez a vándorlás elvezet, a „nomád teológia” foglalatja, esszenciája.

Különös összecsengést hallhatunk ki az átkelést, áthaladást jelentő, illetve magát a változást is kifejező héber עבר (*avar*) kifejezés és a héber embert/nép csoportot jelölő עברי (*ivri*) szó között. A „héber”, akik a bibliai hagyomány értelmében Egyiptom földjén szolgátságban éltek, egyszer, a történelem egy adott pillanatában lehetőséget kaptak arra, hogy átkelhessenek, átmehessenek a szabadság világába – előbb a Nádas-

³ A kifejezés egy mozaikszó, amely a kánon három részének héber elnevezésére utal: Tóra (T: *Torah*), Próféták (N: *Nevi'im*) és Iratok (K: *Ketuvim*).

tengeren, majd később a Jordán folyón átkelve. Izrael népének ezt az „átutazóként” is megragadható identitását az Ószövetség tanúságtételei gyakran hangsúlyozzák.⁴

Maga az *Exodus* szó is azt jelzi, hogy az úton lét egy sajátos tapasztalatával van dolgunk. Mégpedig egy olyan komplex és csupán fokozatosan kibontakozó „útélménnyel”, amelynek révén a kilátástalanságból távlatok nyílnak, hit születik. Az úton járókból, vándorokból pedig közösség formálódik. Elindulni, vállalni a vándorlét minden megpróbáltatását, az ideiglenességet és a folyamatos változást: ez a kihívás az Ószövetség talán egyik legmélyebb szellemi-spirituális üzenete.

Ez a Nagy Történet: az Exodus mozgásba lendít és mozgásban tart, a létezés lüktetését érezzük ki belőle. Ebben az elbeszélésben végső soron nem az az igazán nagyszerű, hogy általa megteremtődik egy nép, egy nemzet, hanem az, hogy ez a történet képes évezredek óta úton lenni a mindenkori emberrel és azokkal az „elbeszélő közösségekkel”, amelyek lélekből kötődnek hozzá.

Az emberrel: a *homo peregrinusszal*, a közösséggel: Izraellel és a mindenkori nemzedékek hitközösségeivel együtt természetesen maguk a szöveg hagyományok is vándorolnak. E „nomád” textusok, a bibliai szövegek hosszú transzformatív folyamaton mentek keresztül, amíg végül megtalálták helyüket a kánonban. Ugyanakkor lényegében azóta is alakulnak, élnek, hiszen minden olvasójuk, hallgatójuk formálja őket a velük való találkozás, megérintődés, befogadás, értelmezés aktusai révén.

Brennan Breed írt egy könyvet *Nomadic Text* címmel. Meglátása szerint a bibliai szöveg még a legkorábbi stádiumában sem egységes, hanem eleve sokrétű, ezért egy „originális”, eredeti textusról kár is beszélni. A bibliai textus nem stabil, hanem dinamikus: tehát úton van. Éppen e miatt a vándorlét miatt minden bibliai interpretáció elsősorban recepciótörténetként fogható fel.

Breed az Ószövetség világából jól ismert társadalmi-szociológiai kategóriákat veszi alapul és értelmezi metaforaként. Szerinte a bibliai szövegek nem *exiles*, vagyis az idegenségből a hazatérésre várók, vágyakozók; nem is *migrants*, tehát olyanok, akik valamilyen pragmatikus okból úgy döntenek, hogy elhagyják az otthonukat, és egy új cél felé tartanak. A Szentírás szövegei valójában *nomads*. Ez azt jelenti, hogy a bibliai textusoknak nincs otthonuk, és nem telepednek le. Az a tény, hogy vándorolnak, változnak, megerősíthet bennünket abban a meggyőződésünkben, hogy a szöveg végső soron nem objektum, hanem esemény (*event*).⁵

⁴ Az עבר és עבר־szavak között ugyan nem mutatható ki nyelvi-etimológiai kapcsolat, ám a szentírók tudatában vannak a „népi” etimológia kapcsolódási pontokat kereső és teremtő voltának. (Lásd GESENIUS 1987–2013, 3: 918. o.) A *héber/héber* kifejezés a Genézis és Exodus könyveiben szerepel elsősorban, mégpedig az „Izrael fia” szókapcsolattal váltakozva (lásd Gen 39,14; 41,12; Ex 1,15.16.19; 2,6.7.11.13), ám érdekes módon Jónás is héberként határozza meg identitását (Jón 1,9). Egyébként a Nádas-tengeren való átvonulás kapcsán a szentírók egyáltalán nem használják az עבר kifejezést, azonban a Jordánon való átkelést mindig ezzel az igével jelölik. A két átkelés narratívájában sehol sem szerepel a *héber* elnevezés, mindig Izraelt, Izrael fiait említik a szövegek (lásd pl. Num 35,10–11; Deut 6,1–3; Józ 4,5.22–23). A tíz csapás elbeszéléséből az is kiderül, hogy JHWH maga is „átvonult” (עבר), amikor a tizedik csapás során az egyiptomiak földjén megölt minden elsőszülöttet, ám Izrael fiainak a páskabarány vérével megjelölt házait elkerülte (lásd Ex 12,12.23).

⁵ Lásd BREED 2014, 202–206. o.

Az ószövetségi textusok – mint jövevények és vándorok – évezredek olvasóit, istenkeresőit, teológusait, laikus érdeklődőit fűzik össze egyetlen nagy közösségbe. Olyan embereket, akik maguk is az átmenetek, átjárók világában járnak, és változások határmezsgyéin haladnak át. Olyan embereket, akik felismerték, hogy szoros összefüggés van a földi élet megélt, felvállalt tartalma és az Istenbe kapaszkodó hit nomád karaktere között.

A vándorlás és „jövevényesség” létállapotának erőteljes bibliai lenyomatai vannak. Ezek mindenekelőtt abból a megfontolásból érintenek meg és érdekesekek számomra, hogy miként írják le a bibliai hit természetét. Vajon hogyan és mivel járulnak hozzá ezek az élettapasztalatok ahhoz, hogy az ószövetség teológiai üzenete megragadhatóvá váljon? És mindez hol kapcsolódik össze a posztmodern ember mobilitásával és „pusztai” létérzésével, út- és kiútkeresésével?

A *jövevény*: az ideiglenesen befogadott hontalan és a *nomád*: az úton lévő a Bibliában nem pusztán szociológiai kategóriák, ugyanennyire fontos e fogalmak metaforikus jelentéstartalma is. Ebben a munkámban élek a fogalmi és tartalmi leszűkítés lehetőségével, és elsősorban nem a társadalomtudomány és a szociáletika, illetve antropológia oldaláról közelítem meg a kérdést, hanem a bibliai üzenet felől.

Ebben a könyvben – ahogyan majd látni fogjuk – többször is aláhúzom azt az alapmondatot, hogy az Ótestamentum Istenről szóló, sokszínű tanúságtételei alapvetően elbeszélések, illetve reflexiók egy-egy adott istentapasztalat, Istennel való találkozás eseményére. J. B. Metz ennek összefüggésében arról is beszél, hogy a kezdetről és a végről csak narratív formában képes beszélni a teológia. Ami egészen új és friss, ami még sohasem volt, az igazából csak narratívában mutatható be.⁶ Ugyanakkor még a költői szövegek (például a zsoltárok, példabeszédek, magvas bölcs mondások), illetve a prófétai intelmek és az előíró, rendelkezéseket megfogalmazó szövegek is egy-egy konkrét tapasztalatban, jelenségben, eseményben vagy egy történet, történet narratív emlékezetében gyökereznek.

Azt az alapvető tapasztalatot, hogy úton vagyunk a világban, úton vagyunk az életünkkel, a gondolatainkkal, a szándékainkkal és a tetteinkkel, és együtt vándorolunk másokkal, a maga teljességében szintén csak a narratíva képes közvetíteni. A történet és a közösség között elszakíthatatlan a kapcsolat. Ez szimbiotikus létezés. Egyetlen narratíva sem létezhet vákuumban, egyetlen közösség sem marad fenn narratíva nélkül, hiszen ez tartja egyben.

Egy olyan társadalom, amelynek nincsenek megosztásra váró közös értékei, szétforgácsolódásra ítélt. Az a közösség viszont, amely képes mesélni a bejárt útjairól és az útközben szerzett tapasztalatairól, olyan tudás hordozója, amely megtartó erővé válhat mások számára is. A hit narratíváit a bibliai Izrael a vándorlét paradigmájával fűzi össze. A nagy utazás elbeszélése ezért végső soron a miénk, a mi történetünk.

Ennek a különös titoknak a felfedezésére hívom az olvasót. Keljünk hát útra!

⁶ METZ 1980, 206–207. o.

Indulás



„Meggérték egy rabbit, akinek a nagyapja még a Baal Sém tanítványa volt, hogy meséljen el egy történetet. – A történetet úgy kell elmesélni – mondotta –, hogy segítsenek vele az embereknek. – Majd hozzákezdett: – A nagyapám béna volt. Egyszer megkérték, beszéljen a tanítójáról. És akkor elmondta, hogyan szokott a szent Baal Sém ima közben szökellni és táncolni. A nagyapám ott állt és beszélt, és a történet annyira magával ragadta, hogy egyszer csak magának is szökdécselnie és táncolnia kellett, ahogy mestere is tette. És e percben kigyógyult bénaságából. Így kell a történeteket elmondani.”

Martin Buber: *Haszid történetek*

1. Mozgásba lendítő narratívák

1.1. A költői nyelv, a transzformáció és a mozgás

Az Ószövetség nagyjából egy évezred alatt formálódott azzá az egyedülálló teológiai, irodalmi, spirituális, liturgikus, történeti és pedagógiai hagyománnyá, amely kanonikus formájában ma előttünk áll. Gondolatok és szövegek: szóbeli és írásban kikristályosodott tradíciók hosszú transzformációs folyamaton mentek keresztül, amíg a Kr. u. 1. század végén lezárult az Ószövetség normatív tekintéllyé formálódásának időszaka.

A Biblia – ahogyan a kialakulása is megmutatja – lényegében a transzformációban, a változás folyamatának elősegítésében érdekelt: vagyis egy olyan átalakulásban, amely közösségi és személyes szinten egyaránt végbemehet és végbe is megy. Ez a változást, átalakulást, fejlődést szorgalmazó igény szót kér és kap a Szentírás hagyományaiban. Maga a folyamat sokkal inkább épít egy dinamikus és éppen ezért olykor „veszélyes” narratív retorikára, mint egy pusztán leíró, rendezett és tárgyilagos prózára.¹ Amit az Ószövetség felvállal, az a hit elbeszélése érzékeny, szenvedélyes, költői nyelven. Ezt a „minőségi”, poétikusan narratív utat veszi igénybe ahhoz, hogy transzformatív erejét kifejthesse.

Hadd idézzek ezzel kapcsolatban két – számomra mérvadó – véleményt: az elsőt egy neves irodalomtudóstól, a másodikat pedig egy protestáns teológustól, aki az Ószövetség professzora. Paul Ricoeur így vall: „Mély meggyőződésem, hogy egyedül a költői nyelv adja vissza nekünk a dolgok rendjében való részesedésnek és a dolgok rendjéhez való odatartozásnak azt a valóságát, amely megelőzi azt a képességünket, hogy a dolgokat úgy állítsuk szembe önmagunkkal, mint objektumokat a szubjektumokkal.”² Walter Brueggemann pedig így fogalmaz a dinamikus, elbeszélő nyelvvel kapcsolatban: „A beszéd valóságot visz az Ószövetségbe. A beszéd képezi a valóságot, és az, hogy Isten kivé válik Izraelben, az izraeliták kijelentésétől függ, vagy másodlagosan a szöveg kijelentésétől. [...] Magának Istennek jelleme az Ószövetségben

¹ METZ 1980, 214. o. Metz arról beszél, hogy a történelem a veszélyes tradíció formáját követeli magának, amelyet nem egy tisztán argumentatív nyelvezet közvetít, hanem az a narratíva, amely veszélyes történetekből áll.

² RICOEUR 1995a, 36. o.

azok bátorságától és képzelőerejétől függ, akik beszélnek Istenről, és akik a beszédben hozzáférhetővé teszik Izrael részére (és később az egyháznak) nem csak Istent, hanem egy nagyon szokatlan és előzmények nélküli Istent.³

Ez a dinamikus nyelv, amikor a történetmesélés igényével találkozunk, különleges irodalmi valóságot teremt. Ebből a kapcsolatból bomlik ki az Ószövetség bámulatos narratív kapacitása. Az elbeszélő jellegű iratok – a maguk performatív, azaz meghirdető, kinyilvánító karakterével – a Bibliában a történetírás és történetmesélés széles skáláját mutatják föl, mivel maga a narratív eszköztár is sokrétű.⁴

Mindez azt bizonyítja, hogy a bibliai Izraelben az elbeszélés alapvető jelentőséggel bír. Nem csupán a hétköznapokat határozta meg a történetmondás, az elbeszélés, hanem a vallási hagyományok nyelvi artikulációja, a rítusok nyomán élővé váló emlékezet és a teológiai reflexió is első renden narrációként jelent meg.⁵

Az Istennel kapcsolatos hittapasztalatok nem dogmatikai állításokba sűrítve, nem is elsősorban szabálygyűjtemények vagy rituális-etikai előírások formájában rögzülnek; azokat mindenekelőtt elbeszélések hordozzák.⁶ Mégpedig olyan történetek, amelyek láthatóan, érzékelhetően mozgásban vannak és mozgásba lendítenek. Olyan szövegek, amelyek utat engednek a változásnak, átalakulásnak azáltal, hogy a szerző és a mindenkori olvasó, hallgató között lehetővé teszik az érintkezést és érintődést. Minden egyes újabb találkozás – ezeknek az ószövetségi szövegeknek az újabb és újabb olvasása, meghallása – tehát elősegíti, előhívja ezt a transzformációt.⁷

A történet elsősorban nem informál, hanem mindenekelőtt transzformál. A bibliai textusokban összesen annyi az információ, amennyi a transzformációhoz szükséges. Ez a nagyszerű kihívás és lehetőség – változni, növekedni, mélyülni a tapasztalatok által – valójában benne rejlik a szövegekben.

A transzformáció folyamata ugyanakkor – természeténél fogva – ellenáll minden tematizálásnak, beskatulyázásnak vagy sematizálásnak. Nem írható le a magát egzaktnak,

³ BRUEGGEMANN 2012, 94. o. Brueggemann egy másik könyvében (1989) részletesen kifejti e poétikus nyelvnek a Biblia szövegeiben megjelenő teológiai sajátosságait.

⁴ Ebben a témában átfogó mű: STERNBERG 1987; 2006. Fontos „alapirodalom” magyarul: THOMKA–HORVÁTH 2010. A narratív teológiával kapcsolatban magyar nyelven ez a kötet közli a témába vágó legfontosabb irodalmat. A tematikus számok sorában a teológia és a narratívák kapcsolatával, közös metszéspontjával foglalkozik.

⁵ Meir STERNBERG egy tanulmányában ezzel kapcsolatban így fogalmaz: „Az elbeszélés a természetfölöttit a historiográfiai modellbe, sőt magának a történelemnek a közegébe helyezi azáltal, hogy Istent szerzőként, illetve (történelmi és narratív szempontból is) legfőbb cselekménymozgatóként szerepelteti.” (2010, 100. o.)

⁶ Johann Baptist METZ így fogalmaz: „Theology is concerned with irreducible original experiences which, when they are articulated in language, reveal unmistakably narrative features. [...] This narrative structure is clear throughout the whole of the Scripture, from the beginning, the story of creation, to the end, where a vision of the new heaven and the new earth is revealed. All this is disclosed in narrative. [...] Reasoning is not the original form of the theological expression, which is above all that of narrative.” (1980, 260. o.)

⁷ Lásd erről BRUEGGEMANN 1987, 9. o.

objektívnek gondoló természettudomány jól bejáratott, igazolt módszereivel. Nincs olyan tudományos eszköztárunk, amely a Szentírásból és a Szentírás által kibontakozó és megvalósuló evolúció – a belső, lelki, lényegi átalakulás – titkáinak és csodájának megfejtésében segítségünkre lehetne. Akkor hát – ennyire eszköztelenül maradván – mégis mihez kezdünk? Csak a csodálkozás marad számunkra, de ez bőven elég is. Hiszen már maga Arisztotelész is megmondta: a filozófia a csodálkozással veszi kezdetét.⁸

Az a változás, átalakulás, amely a Szentírás üzenetének lényegi mondanivalója, valójában megmozdulás, mozdulás, dinamizmus, amely újabb és újabb formát talál, más és más történetalakban játszódik le előttünk. A bibliai narratívák szinte mindegyike ilyen mozgást mutat meg: haladást egyik pontból a másik felé. Egyik tapasztalatból, felismerésből a másik felé. Mindez folyamatos történés, amelybe Isten maga is „bevonódik”, és társsá, útítárssá szegődik. Azáltal pedig, hogy Isten cselekszik, teremt és hat a tér-idő világában és az emberi történelem folyamatában, ő maga *történik*: ez a „folyamattéológia” egyik legnagyszerűbb felismerése.⁹

Ehhez a megállapításhoz csatlakozik a narratív teológia alapvető meglátása is: *Isten elbeszélhető, hiszen ő maga is beszél*. Mégpedig folyamatosan „szóval tartja”, vagyis a szavával, igéjével tartja az embert. Az Ószövetség hangsúlyozza, hogy JHWH nem kép-Isten, hanem szó-Isten. Ami igazán lényeges a benne gyökerező hit szempontjából, az az ő szava: a teremtő *ige*, amely mindenekelőtt mozdulás, cselekvés, dinamizmus.

A hit elbeszélései, amelyek Isten cselekvését, szándékait, teremtő akaratának megvalósulását tárják elénk a Biblia lapjain, úgy mutatják őt, mint aki szavával lesz jelen való számunkra, amikor belép a történetbe, a történetünkbe.

Isten valójában *Szó-Történés*. A Szentírás tanúságtételében Isten a saját szava, kijelentése által történik: ez a folyamatos jelenlétének legkézenfekvőbb bizonyítéka. A nyelvpoétikus funkciója hordozza Isten kijelentését; nyelvtani alakzatokba, szó szerkezetekbe, szóképekbe ágyazódik bele a kinyilatkoztatás. Brueggemann fogalmazta meg azt a meglepő gondolatot, hogy JHWH „természetes tartózkodási helye” az Ószövetség szövege.¹⁰ Itt szólal meg, szólít meg és hív párbeszédre minket önmagával.

Bár az Ószövetség egészét tekintve nincsenek a narratívák abszolút mennyiségi túlsúlyban, teológiai jelentőségük azonban vitán felül áll. Még akkor is, ha éppen egy zsoltárimában vagy egy prófétai intelemenben fogalmazódik meg Izrael isten- és

⁸ „Az emberek ugyanis most is meg régen is a csodálkozás következtében kezdtek filozofálni. Kezdetben a hozzájuk legközelebb eső csodálatos dolgokon álmélkodtak el, majd lassankint továbbmentek ezen az úton, és nagyobb dolgok felől is kezdtek kérdéseik lenni, így pl. a Holdnak változásai felől s a Napnak és csillagoknak járása és a mindenség keletkezése felől. A kételkedő és csodálkozó ember pedig tudatlannak érzi magát, [...] s mivel azért filozofál, hogy a tudatlanságból kiszabaduljon, világos, hogy az első filozófusok is a tudományt a tudás kedvéért keresték, s nem a belőle fakadó más egyéb haszonért.” (ARISZTOTELÉSZ 1992, 982b 12–23; 39–40.)

⁹ A folyamattéológiával kapcsolatban lásd EPPERLY 2011. E témában alapműnek tekinthető COBB–GRIFFIN 1976.

¹⁰ BRUEGGEMANN 2012, 700. o.

hittapasztalata, e szövegek háttérben ott húzódnak bizonyos személyes és közösségi narratívák, átélt tapasztalatok lenyomatai, képei, elbeszélései.

„Jahve, változatos metaforikus artikulációkban, mindig egy narratívában értendő, amely kontextust és locust ad a metaforának” – írja Brueggemann, majd így folytatja: „A valóság formája végül is a beszéd hatalmától függ. Izrael teológiai retorikájában nyilvánvaló, hogy Izrael egy gazdag stratégiát alkalmazott annak érdekében, hogy olyan beszédet találjon, amely méltó ahhoz a folyamatos Szereplőhöz, akit élete központjában tolmácsolt.”¹¹ Ez a folyamatos Szereplő: JHWH, aki folyamatosan „történik” és folyamatosan elbeszélhetővé válik a szentírók szavai által.

A Szentírás narrációi nem tekinthetők kizárólag egy eszmei mondanivaló, teológiai tétel illusztrációinak: ennél sokkal többet kínálnak föl. Valójában az egzisztenciális érintettség tapasztalatát ajánlják föl; és ezáltal, vagyis a történetekben való részvétel által a spirituális formálódás, gazdagodás lehetőségét nyújtják nekünk.¹² A bibliai elbeszélések egyben a hit születésének, formálódásának és intenzitásváltozásainak a narratívái.

1.2. Utaztatás vagy utazás?

Általános értelemben véve, a legtöbb elbeszélésben – legyenek bár azok irodalmilag megformált vagy profán, hétköznapi történetek – tetten érhető egy alapvető struktúra vagy alapkoncepció: ez az *utaztatás*. A mindenkori szerzők előszeretettel nyúlnak ehhez a narratív módszerhez. Az úton járás, vándorlás motívumának alkalmazása kézenfekvő és természetes eszköz az elbeszélés cselekményívének plasztikussá tételében és a történet értelmének, jelentésének kiemelésében.

A történet cselekményszálainak kibontása, a szereplők karakterének kifejlődése, kibontakozása térben, időben megvalósuló mozgásként jelenik meg az olvasók előtt. Az időfaktor valamilyen kronologikus sorrendet, egymásra épülő cselekménysort jelöl, illetve határoz meg. Emögött azonban feltételezhető bizonyos mozgás (változás, fejlődés, transzformáció) is. A tér faktorának viszont általában egy A pontból B pontba történő eljutást kell megmutatnia, leírnia, amely lehet egy aktuális „utazás”, egy korábbi eseményre visszatekintő, azt felidéző vagy éppen egy később megvalósuló, jövőbeli történést beharangozó közlés.

Tény, hogy az elbeszélések lényegében mind arról szólnak, hogy bizonyos események (szándékosan vagy véletlenül) megtörténnek, mások elmaradnak, vagy valamilyen akadály gördül a megvalósulásuk elé, továbbá bizonyos változások, transz-

¹¹ Uo. 101. o.

¹² Robert Alter ezt így fogalmazza meg: „Almost the whole range of biblical narrative, however, embodies the basic perception that man must live before God, in the transforming medium of time, incessantly and perplexingly in relation with others; and a literary perspective on the operations of narrative may help us more than any other to see how this perception was translated into stories that have had such a powerful, enduring hold on the imagination.” (ALTER 1981, 22. o.)

formációk következnek be. Mindez magától értetődővé teszi a történetmesélésben a dinamikus mozgató, „utaztatás” stratégiáját.¹³

A világirodalomban, de a magyar irodalomban is számos „utaztató regényt” ismerünk.¹⁴ E műfajt kevésbé jellemzi a célirányosság; egy-egy ilyen elbeszélés leggyakrabban a céltalanság érzetét kelti bennünk. A szerző ide-oda viszi hősét, a szó szoros értelmében keresztül-kasul utaztatja egy adott földrajzi területen, és ezáltal különböző helyzetekbe viszi bele. A hősökről menet közben – utazásuk, bolyongásuk ideje alatt – sok mindent megtudhatunk. Kirajzolódik előttünk a személyiségük, a karakterük, beleláthatunk a cselekedeteik, a döntéseik mögött meghúzódó motivációkba. Az író meglehetősen sok információt mond el ilyen módon a szereplőkről. Ahogyan a körülmények változnak, általuk a cselekvők is változnak menet közben. Ez a dinamizmus hatja át az elbeszélést. Ebben a „céltalanságban” nincs jól kirajzolódó struktúra, nincsenek jól kirajzolódó és egymásra épülő állomások: az utaztató történetek mégis nagyon lényeges gondolatokat közvetítenek a vándorlás jelentőségével kapcsolatban.

Ezek a történetek különböző hangsúlyokkal, ám lényegében ugyanarról az eredendő emberi tapasztalatról szólnak, hogy az ember *homo peregrinus*: vándorlással megáldott és megterhelt lény, akinek életét folyamatos időbeli-térbeli dinamika mozgatja és hatja át. Ezekben a regényekben, novellákban az úton lét az alapvető koncepció, a célhoz érkezés motivációja csupán másodlagos. Nem az úti cél és annak elérése, hanem a mozgatás a lényeg. Kizárólag az, ami útközben történik, adja az elbeszélte történet értelmét.

Az irodalmi mű szerzőjének szándéka alapján az utaztatás mozzanata adott esetben az „úti beszámoló” formáját is magára öltheti. Ez a műfaj azt takarja, hogy valaki megérkezik valahová, és elmondja a többieknek, hogy hol járt és mit látott.¹⁵ Az úti beszámolót már inkább jellemzi a célirányosság, az egyes állomások, stációk strukturálják az elbeszélés menetét. A beszámoló szubjektív megközelítésben tárgyalja az átélt eseményeket, azok egymásból következő láncolatát. Azzal, ahogyan az utazó elbeszéli élményeit, már értelmezi is az út tapasztalatait, megfogalmazza a maga számára az utazás értelmét.

¹³ Alapos áttekintést nyújt a narratológia témájában BAL 2009 és TOLMIE 1999.

¹⁴ A klasszikus alapmű, Homérosz *Odüsszeiája* mellett itt most csak néhány példát említünk: Miguel de Cervantes: *Don Quijote*; Jonathan Swift: *Gulliver utazásai*; Daniel Defoe: *Robinson Crusoe*; François Marie A. Voltaire: *Candide*. A magyar irodalomból például Szerb Antal *Utas és holdvilág* vagy Krúdy Gyula *Szindbád* című művét említhetjük. A 19. és 20. században olyannyira népszerűvé vált ez az irodalmi műfaj, hogy se szeri, se száma az utaztató regényeknek.

¹⁵ Ilyen úti beszámolóknak tekinthető Deut 1–4, Mózes búcsúbeszédének felütése. Ez a szöveg visszatekintés a megtett útra, amely a szövetségi kapcsolat megerősítését is szolgálja. Célja, hogy a hagyományok „sűrítésével” megeremtsse az átjárást egy szövetségi létforma gyakorlati követelményeihez, JHWH rendelkezéseinek gyűjteményéhez. (Lásd BRAULIK 1986, 21–47. o.; ROSE 1994, 373–416. o.) Egy másik érdekes ószövetségi szövegcsoporthoz, amelyet ebbe a kategóriába sorolhatunk, a történelemre visszatekintő zsolttárok: a 78., 105. és 106. zsoltár. Ezek történetológiai koncepciójuk révén áttekintést nyújtanak Izraelnek a JHWH-val való közös történetéről, amely alapvetően Izrael JHWH iránti hűtlenségét és JHWH mindig újat kezdő irgalmasságát állítja egymással kontrasztba. (Lásd KRAUS 1978, 698–712., 887–907. o.; HOSSFELD–ZENGER 2002, 438–449. o.; 2012, 595–618. o.)